

С. 492; ²Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н.Караулов / Академия Наук СССР. Отделение литературы и языка. / Шмелев Д.Н. (ответ. ред.) – М.: Наука, 1987. – С. 230–231; ³Баженова Е.А. Научный текст в аспекте политекстуальности // Е.А. Баженова. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2001. – С. 97; ⁴Баженова Е.А. Цит. праця. – С. 246–247; ⁵Баженова Е.А. Интертекстуальность // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожинной. Члены редколлегии: Е.А.Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сковородников. – М., 2003. – С.107; ⁶Нічик В.М. Коментар / В.М. Нічик // Арістотелівські проблеми або питання про природу людини з додатком передмов весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем // Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження/ Підгот. В.М. Нічик та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 434. – (Пам'ятки філософської культури українського народу. Кн. 1); ⁷Стратій Я.М. Філософське підґрунтя української духовності / Я.М.Стратій // Історія української культури: У 5 тт. – К.: Наук. думка, 2003. –Т . 3. – С.98; ⁸Німчук В.В. // В.В. Німчук. Мова українського травника XVI ст. // Мовознавство, 1976. – № 5. – С. 43–55; Файчук Т.Г. Біологічна та медична лексика у лікарських порадниках XVI – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол.наук: 10.02.01 / Файчук Тетяна Григорівна: НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К., 2004 – 20 с. та ін.; ⁹Стратій Я.М. Цит. праця. – С.101.

Список умовних скорочень назв джерел

Проблемата – Проблемата сирѣчь гананїѧ, или совопрошенїѧ ра(з)личнаѧ. Ѡ книгѣ великагѡ філософа Арістотелѧ и иных м(д)Прыхъ – Рукоп. ЦНБ В, Ш. I, 5483 - [1], 340 арк.

Капась-Романюк М.М., асист.

ПРИНЦИПИ АНАЛІЗУ СТІЙКИХ ДІЕСЛІВНИХ СПОЛУК ЯК ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНОГО ЯВИЩА

У статті висвітлено принципи дослідження стійких дієслівних сполук на матеріалі українських ділових пам'яток кінця XVI – XVII ст.

Ключові слова: стійкі дієслівні сполуки, синхронія, діахронія, ділові пам'ятки к. XVI – XVII ст., аналітична структура, номінативна одиниця, однослівний відповідник, семантична цілісність, десемантизація.

The article shows principles of stable verbal combination research on material of Ukrainian business notations at the end of XVI – XVII centuries.

Key words: stable verbal combination, synchronia, diachronia business notations at the end of XVI – XVII centuries, analytical structure, nominative one, semantic unity, desemantization.

В статье изложены принципы исследования устойчивых глагольных словосочетаний на материале украинских деловых памятников письменности конца XVI – XVII вв.

Ключевые слова: устойчивые глагольные словосочетания, синхрония, диахрония, деловые памятники письменности к. XVI – XVII вв., аналитическая структура, номинативная единица, однословный эквивалент, семантическая целостность, десемантизация.

Незважаючи на широку дослідженість у лінгвістиці стійких дієслівних сполук (СДС), чимало аспектів вивчення їх на історичному матеріалі ще потребують ґрунтовного доопрацювання. Особливо актуальним видається розгляд цих одиниць у діахронії¹, оскільки такий підхід може дати уявлення про динаміку їх розвитку, зокрема історичну змінність, еволюцію у просторовому і хронологічному планах, що доповнить сучасну теорію СДС. Проте не менш важливим є і вироблення принципів аналізу СДС на різних синхронних зрізах. Саме в цьому полягає **актуальність** дослідження.

Мета статті – обґрунтувати принципи аналізу СДС як явища історії української літературної мови. Основне **завдання** полягає у створенні певної моделі аналізу СДС, засвідчених в українських ділових пам'ятках к. XVI – XVII ст.

Матеріалом дослідження є такі пам'ятки ділової писемності: "Актова книга Житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-

1588)" (АЖ а), "Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року" (АЖ б), "Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р." (АЖГУ), "Волинські грамоти XVI ст." (ВГ), "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст." (ДМВН), "Книга Київського підкоморського суду (1584-1644)" (ККПС), "Лохвицька ратушна книга II-ої половини XVII ст." (ЛРК).

У лінгвістичній літературі засвідчено різні підходи до дослідження СДС, зокрема: 1) з погляду належності їх до номінативних одиниць чи до складу речення; 2) з погляду особливостей їх семантики та структури (включаючи синтаксичну специфіку) тощо². При аналізі СДС ураховуються семантика цих одиниць, співвіднесеність їх з однослівними відповідниками, а також їхня структура та синтаксичні характеристики (валентність дієслівного компонента, форма синтаксичного зв'язку, функції в межах речення). Семантика і структура СДС тісно пов'язані, оскільки, як зазначає Л. Теньєр, "структурний і семантичний плани не залежать один від одного... Між цими планами нема тотожності, але є паралелізм. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд зі структурними зв'язками є зв'язки семантичні, що співвідносяться з ними в регулярний спосіб"³.

СДС за своїм значенням і функцією – це складні найменування, які мають цілісне значення, що мотивується семантикою компонентів⁴, розчленовану аналітичну форму, і здатні виражати описово одне поняття⁵. Семантичну цілісність розуміють як внутрішню змістову єдність сполуки, що призводить до повної або часткової десемантизації компонентів, тобто до повної або часткової втрати компонентом власного лексичного значення⁶. СДС складається з двох компонентів – дієслівного та іменного, яким властиві свої функції у складі досліджуваних сполук: а) дієслівний компонент, входячи до складу СДС, зазнає семантичного зсуву, десемантизується, а семантично опорний компонент (іменник), що позначає елемент ситуації дійсності, "вибирає з "власного" значення дієслова у процесі його переосмислення лише те, що може характеризувати індивідуальне лексичне значення семантично ключового слова"⁷; б) дієслово виступає носієм і

репрезентантом формальних, граматичних показників, а іменник – носієм і виразником семантики сполуки, його змістовим ядром⁸. Зокрема, дієслівний компонент СДС виражає загальне категоріальне значення дієслівності (процесуальності або додаткової характеристики дії) за допомогою граматичних категорій (часу, способу, особи, виду); за своїм абстрактним значенням (що реалізується тільки у складі описового звороту) і функцією у складі іменного присудка він наближається до значення зв'язки, проте в повному розумінні нею не стає, оскільки загальне дієслівне значення звороту можливе лише завдяки семантичній стягненості обох його компонентів, при цьому іменниковий компонент виконує функцію змістового наповнення сполуки, допомагає дієслову називати дію⁹; в) у СДС дієслівний компонент є постійним, а іменний – змінним¹⁰; г) від ступеня десемантизації дієслова залежить ступінь активності його сполучуваності з абстрактними іменниками¹¹; г) іменні компоненти мають належати до того ж кореня, що й однослівне дієслово¹²; д) більшість іменникових компонентів сполуки виражає предикативну семантику¹³ й належить до таких лексико-семантичних груп: різні види діяльності, інтелектуальні та психологічні процеси, абстрактні відношення, фізичні дії, рух тіл у просторі, фізичне сприйняття¹⁴. Отже, у більшості СДС семантика дієслівного компонента перебуває на другому плані, а наявність до цих сполук однослівних відповідників підтверджує цю властивість.

Однослівні відповідники до СДС етимологічно й семантично пов'язані з іменним компонентом, на який перенесено основне змістове навантаження. За спостереженням Л.В. Шубіної, СДС (за її термінологією, *перифрастичні звороти*) часто відрізняються від синонімічних дієслів своїми семантичними відтінками, експресивно-стилістичними особливостями, синтаксичними властивостями поширення і функціонування в реченні¹⁵. Сказане стосується й української мови, пор., наприклад, стилістично марковане *утнути жарт* і нейтральне *пожартувати*. Н.О. Бойченко влучно зазначає, що "семантика тих СДС, які мають у мові однослівні відповідники, у переважній більшості випадків не збігається абсолютно із

семантикою їх еквівалентів. Пор.: *відкладати відбиток – відбиватися, виходити друком – друкуватися, знаходити опертя – опиратися, покласти край – зупинити, стояти на заваді – заважати*¹⁶. Крім того, СДС та однослівний відповідник не є еквівалентами і в структурному плані: СДС є роздільнооформленою одиницею з фразеологізованим (вужчим) значенням, ніж однокореневе дієслово, натомість останньому властиве лексичне значення, яке репрезентує родове значення: *дарувати – приносити в дар, вітати – слати вітання*¹⁷. Також СДС за своєю семантикою є однозначними, виключають двозначність або неточність позначуваної ними дії, тоді як однослівні відповідники для вираження певного значення потребують відповідного контексту¹⁸.

Говорячи про СДС та дієслівні відповідники до них, важливо наголосити на тому, що сполуки розвиваються в мові не як лексичні дублети, а як граматично більш змістовні характеристики дієслівної дії¹⁹, тобто вони надають їй додаткової характеристики²⁰, оскільки дієслово не завжди може мати потрібну видову характеристику дії, необхідний спосіб дії, певні форми особи, стану тощо, а синонімічні дієслівно-іменні сполуки поповнюють ці прогалини мовної системи²¹. Л.В. Ніколенко появу в мові СДС пов'язує з "відомою тенденцією до нейтралізації відмінностей між ім'ям і дієсловом, із залученням іменників до сфери позначення процесуальних ознак"²². Отже, більшість СДС виникають у мовній системі під впливом як екстралінгвістичних факторів (використовуються для позначення чуттєво-конкретних і сприйманих абстрагованих процесів в абстрактному світі), так і суто лінгвістичних (обмеженість словотвірних засобів)²³.

У ділових пам'ятках к. XVI – XVII ст. засвідчено як СДС, так і однослівні відповідники до них: *подарок дати – дарувати: ... а за две копе, што мели подарок дати его мл(с)ти пну старо(с)те (АЖ а, 48) – Волень буде(т) его мл(ст.) то(т) домъ, яко сво(и) власны(и), отъдати, предати, дарувати и ку своему пожитку ѡборочати ... (АЖ а, 65); кзва(л)ты починити – кзва(л)ти(ти): ро(з)маите се на(д) по(д)даными моими бє(з) погамованъя поганьску и посодо(м)ску явне па(с)твиль жоны и*

дєвки учтивыє, по(д)даны(х) мои(х) *кєва(л)ти(л)* ... яко бы(д)ло якоє награвуючи(с) з ни(х), на(л) по улици и *кєва(л)ты* немалыє *почини(л)* ... (АЖ б, 62); пор. *кєвалть учинити* – ‘згвалтувати, погвалтувати’ (СЛУМ 7, 132) тощо.

Важливо зазначити, що частина СДС зафіксована й у "Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.", зокрема: *в нивє(ч) сє ѡбе(р)ну(л)* (АЖ а, 43) – ‘знищив дощенту, скасував’ (СЛУМ 3, 136); *ра(н) зада(л)* (АЖ б, 49) – ‘поранив, учинив утиск’ (СЛУМ 10, 13) та ін.

На думку деяких дослідників, поява лексико-синтаксичних одиниць типу СДС є компенсацією відсутності в лексичній системі певних словотвірних одиниць, наприклад: "*знаходити спокій – заспокоюватися, провести обшук – обшукати, віддавати голоси – голосувати, завдавати образи – ображати, нести відповідальність – відповідати*"²⁴. При цьому дієслово, виражаючи граматичні значення СДС та модифікуючи лексичне значення семантично опорного найменування, уподібнюючи його до словотвірної основи, функціонально наближається до словотворчого афікса: "*відповідальність – покладати відповідальність, притягати до відповідальності, знімати відповідальність, брати відповідальність, нести відповідальність, перекладати відповідальність*"²⁵. Підтвердження вищенаведеної думки є також позиція В.Г. Гака, який слушно зауважує, що "коли слово бере на себе виконання функції граматичного і словотвірного показників і така роль закріплюється за словом, то власне лексичне значення в ньому буде все більше послаблюватися, значення граматичного відношення в ньому буде все більше зростати, з часом воно перестане бути словом, перетвориться на службове слово чи на морфему"²⁶.

Стійким дієслівним сполукам як одиницям із цілісним значенням властиві явища варіантності, синонімії, антонімії, що виникають як між самими сполуками, так і між СДС та фразеологізмами, а також СДС та вільними сполуками. Наприклад, лексичне варіювання у СДС полягає в синонімічній заміні як дієслівного, так і іменного компонента, проте така заміна призводить до певних змін – стилістичних, експресивно-емоційних, але ніяк не позначається на структурних

властивостях у граматичних зв'язках сполуки, оскільки взаємозамінювані елементи і семантично, і граматично є або близькими, або тотожними²⁷. Важливо наголосити також на подібності синонімічних і антонімічних відношень СДС та їх дієслівних корелятивів, яка зумовлена особливістю іменникового компонента, який має безпосередній зв'язок із позамовною дійсністю, вибудовувати семантичні парадигми, що існують між іменниками у самій лексичній системі²⁸. Так, семантично опорні компоненти СДС можуть вступати у синонімічні й антонімічні зв'язки зі зв'язаними компонентами, що вибудовуються в семантичні парадигми відповідно до тих функцій, які вони виконують при перших²⁹. Крім того, у формуванні синонімічних відношень СДС беруть участь як дієслова споконвічно синонімічні, тобто ті, які входять в одну семантичну групу у своїх номінативних значеннях, так і контекстуально зближені в одному зі своїх зв'язаних значень. Вони, відповідно до особливостей свого номінативного значення, по-різному диференціюють спільне для них поняття³⁰.

Щодо структурної моделі утворення СДС, то, як зазначає В.М. Телія, вона є формулою аналітичних структур $M + q$ (де M – семантична основа, а q – десемантизований компонент), відповідно до якої в ролі службового (десемантизованого) компонента використовують дієслово у зв'язаному значенні, яке поєднує у своїй семантиці службове і лексичне значення³¹. Аналогічної думки дотримується і В.Г. Гака, який формування аналітичних структур у синтаксисі пов'язує з взаємовідношеннями між частинами мови і членами речення. Ці взаємовідношення дослідник репрезентує чотирма функціональними класами слів: N – іменник / підмет; V – дієслово / присудок; A – прикметник / означення; D – прислівник / обставина³². Загальну будову аналітичної структури мовознавець пропонує позначати формулою – " $M + q \leftrightarrow P$ ", у якій M – слово вихідного класу, q – десемантизований компонент, який є засобом транспозиції, а P – слово-синонім, яке стосується похідного функціонального класу"³³. Щодо СДС цю формулу можна проілюструвати, за словами В.Г. Гака, у вигляді предикативної (дієслівної)

аналітичної структури: $N + V_q \leftrightarrow V$. Отже, замість **M**, **q** і **P** підставляємо символи відповідного класу слів, зокрема **M** (іменник – носій основного значення сполуки) має обиратися за змістом і семантично відповідати **P**, а **q** виступає дієсловом з власним послабленим значенням³⁴: $M \rightarrow N$; $q \rightarrow V_q$; $P \rightarrow V$. "З погляду формально-синтаксичного іменник може виступати або в ролі підмета, або як додаток напівслужбового дієслова, у зв'язку з чим розрізняються суб'єктні й об'єктні дієслівні аналітичні структури"³⁵. Зокрема об'єктні аналітичні структури (*оказать помощь, впасть в отчаяние*) В.Г. Гак визначає як один член речення: $V_q + N \leftrightarrow V$; натомість у суб'єктних аналітичних структурах (*дождь идет – дождит, у него работа идет быстро – он работает быстро*) вбачає безособові речення з формальною синтаксичною двоскладністю: $N + V_q \leftrightarrow V$ ³⁶. Як засвідчують наші спостереження, СДС в українській мові к. XVI – XVII ст. утворюються переважно за моделлю "іменник у 3. в. + прямоперехідне дієслово", наприклад:

$$\begin{array}{ccccccc} N & + & V_q & \rightarrow & V \\ \downarrow & & \downarrow & & \downarrow \\ \text{кривду} & + & \text{чинити} & = & \text{кривдити} \end{array}$$

Дієслівні аналітичні структури типу *чинити кривду* ($V_q + N \leftrightarrow V$), у яких дієслівний компонент перебуває у препозиції щодо іменникового, трапляються зрідка: *Źчиниль те(с)таменьтъ* (АЖГУ, 173) – 'заповів', *мают славу* (ЛРК, 144) – 'славляться', *дати выхова(н)є* (ВГ, 139) тощо.

Досліджувані сполуки утворюються шляхом розчленованого переведення дієслова у СДС. Наприклад, дієслівний предикат *кривдити* розщеплюється, інакше кажучи, дієслово транспонується у словосполучення, внаслідок чого виникає аналізована сполука *чинити кривду*.

$\leftrightarrow N$ (*кривду*)

V (*кривдити*)

$\leftrightarrow V_q$ (*чинити*)

На думку Р.М. Гайсіної, такі "лексикалізовані дієслівно-іменні сполуки виникають унаслідок двох взаємоспрямованих процесів міжкатегорійного переходу відповідної семантики:

"дієслово → предикатний іменник" і "предикатний іменник → дієслово"³⁷. Цікавою видається в аспекті нашого дослідження схема друга, у якій під "дієсловом" дослідниця розуміє "аналітичні конструкції з предикатними іменниками, які виникають унаслідок зворотного віддієслівування останніх. Таким чином, кожен щабель загального процесу міжкатегорійних переходів понять призводить до розширення класу дієслів за рахунок аналітичних конструкцій, які виникають унаслідок транспонування у дієслово прикметників і предикатних іменників: ...дієслово + віддієслівний прикметник + віддієслівний предикатний іменник"³⁸.

Більшість дослідників СДС звертають увагу на ще одну структурну особливість досліджуваних сполук – можливість компонентів СДС поширюватися³⁹. Поширювач дозволяє глибше і ширше уточнювати характеристики дії, давати їй якісну оцінку, аніж це роблять дієслівні еквіваленти: у СДС іменні (субстантивні) компоненти поширюються прикметниками, а в дієслівних еквівалентах дія уточнюється прислівниками або порівняльними зворотами⁴⁰. П.А. Лекант СДС із поширювачами відносить до тричленних за своєю структурою сполук, які складаються з дієслова у напівслужбовому значенні, іменника та узгодженого з останнім прикметника, який виражає основне речовинне значення (наприклад, *носить подозрительный характер*)⁴¹. На відміну від СДС із двочленною структурою, тричленні СДС мають складніший характер аналітичності, оскільки, крім абстрактного, формального дієслова, у них службову функцію виконує і іменник, виступаючи граматичним посередником між дієсловом та прикметником⁴². Активне вживання СДС з поширювачами фіксуємо і в ділових текстах: А естли бы бли(з)кие и кре(в)ные мои, не ш(т)давши е(и) тое сумы пнзе(и), с ты(х) имене(и) чимь-ко(л)векь рушити мели або *якую кри(в)ду и перека(з)у* е(и) в томь чинити мели... (ВГ, 22); што мене неви(н)не увезе(н)ю *ш(к)ру(т)но(м) де(р)жаль* (АЖГУ, 69); ... кро(м) *ко(ж)доє* шкоды и накладу его, та(к) те(ж) и пода(ч)ки *з(с)дрскиє* за прошлые лета... *ш(т)правова(т) заплатит* и вто(м) пана Гаплича *заступити* маю и, што бы па(н) Ива(н)

Гапли(ч) на то(м) шкодова(л), *нагородити* буду повинє(н) (ВГ, 55); ...мусил-о(м) в руки *ш(б)чирє* заста(в)ны(м) ш(б)ычає(м) *пусти(ти)* (ВГ, 59); ...и *шправы присто(и)ноє*, што ко(ж)ды(и) му(ж) жонє повинє(н), на має(т)ности своє(и) *не (в)чиниль* (ВГ, 79); ...*делу вєчисто(є)[о]* во (в)сих имє(н)я(х) справедливє *не вчини(в)ши* (ВГ, 99); то(г)ды *такую прятє(л)скую вгоду* за прия(з)ливы(м) нала(з)комъ межи и(х) листами *вчинили* (ВГ, 105) тощо. У зв'язку з поширювачами у СДС привертає увагу також дистантний порядок розташування компонентів СДС, який стає можливим завдяки означенню, що уточнює значення іменникового компонента, а синтаксична незамкненість у таких одиницях свідчить про збереження можливостей іменникового компонента поєднуватися з означенням, що не входить до складу цієї одиниці; останнє виражається зазвичай якісним прикметником і є структурно та семантично факультативним елементом, який вносить нові відтінки у значення сполуки⁴³. Л.П. Гашева наголошує на місці дієслівного компонента щодо іменникового: постпозиція (5 % від усієї кількості вживань – спостерігається, коли у вислові на перше місце висувається іменний компонент із означенням); препозиція (фактично у 95 % вживань)⁴⁴. Проте в СДС, засвідчених у діловій мові к. XVI – XVII ст., активною є якраз постпозиція дієслова щодо іменника: ...тую свою *протє(с)тацью* и *манифєстацью* именє(м) своимъ и ма(л)жо(н)ки своє(и) *учини(л)* (АЖГУ, 97); ... *ра(н)* немало шко(д)ливы(х) *позадавали...* (АЖГУ, 119) та ін.

Зі структурними особливостями СДС тісно пов'язаний і синтаксичний аспект вивчення цих сполук, адже поряд із виокремленням основних моделей СДС важливим є також установлення характеру синтаксичних зв'язків між компонентами сполуки, адже наявність цих зв'язків є найголовнішою умовою формування будь-якої синтаксичної одиниці в мовній системі⁴⁵. СДС важливо вивчати з погляду синтаксичного аспекту як окрему синтаксичну одиницю, словосполучення, оскільки останнє є "мінімальним синтаксично-семантичним утворенням з номінативною функцією поза реченням. Воно може виконувати, як і окреме слово, роль будь-якого члена у будові речення"⁴⁶. Лінгвісти

наголошують, що будь-яке словосполучення, яке не має ознак речення, виражаючи у складній формі назву дії, предмета, явища, "виникає для найменування того, що глибше і ширше пізнано, що не вкладається у номінацію, виражену окремим словом"; при цьому носіями номінації у словах є лексичні значення, а у словосполученнях – відношення між лексичними значеннями їх складових частин⁴⁷. Таким чином, словосполучення є номінативною синтаксичною одиницею, яка входить у комунікативну систему лише через речення⁴⁸. Можливості синтаксичної організації словосполучень обмежені порівняно з реченнями; вони утворюються за допомогою підрядного синтаксичного зв'язку, бо один із їхніх компонентів є граматично (або семантично) панівним, пояснюваним, а інший – залежним, пояснюючим⁴⁹. Оскільки граматично дієслово є головним у СДС, то підрядний зв'язок для цього типу сполук є визначальним.

У сучасній українській мові СДС створюються на основі непередикативного підрядного зв'язку керування, специфіка якого спричинена семантичною структурою дієслова, його словотвірними особливостями, а також лексико-граматичними характеристиками. І.Р. Вихованець визначає керування як форму (спосіб) "підрядного зв'язку, що стосується значеннево передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками. У такому разі керованими формами слід вважати тільки ті форми, які зумовлюються валентністю слів із значенням власне ознаки"⁵⁰. Т.Є. Масицька зазначає, що "для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна стосується явищ координації, регульованої передикативним зв'язком (двобічним зв'язком, взаємозв'язком) підмета і присудка як головних членів двоскладного простого речення, пор.: *Прочитав книжку і Книжка прочитана*"⁵¹. СДС, позначаючи передикативну ознаку дії, перш за все сполучаються з іменами в ролі підмета з семантико-синтаксичним значенням суб'єкта дії, а присудок пояснює, як правило, підмет, що означає особу чи відсторонений предмет (юридичну особу, установу, організацію)⁵². Діахронний матеріал, як видно з наведених у

даному дослідженні прикладів, засвідчує СДС із дієслівним компонентом, який має лівобічну валентність.

Деякі лінгвісти, досліджуючи СДС, за основу беруть уявлення про речення як єдину багаторівневу систему⁵³. Так, В.О. Кузьменкова наголошує, що "для визначення статусу ОП їх необхідно розглядати у складі висловлень, тобто включеними в ланцюжок речень. ОП є текстовою категорією і тільки так можуть бути досліджені у повному обсязі"⁵⁴. В.Б. Гошилик намагається здійснити системний опис простого семантично елементарного та ускладненого речення з предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками як розчленованими найменуваннями дієслівної ознаки з позицій семантичного синтаксису⁵⁵. Незважаючи на доведеність доцільності розгляду СДС у контексті теорії організації речення, усе ж таки у даному дослідженні вважаємо вирішальним характер не зовнішніх лексико-синтаксичних зв'язків, а внутрішніх, зокрема сполучувальні можливості компонентів СДС (їх синтаксичну валентність) та способи їх реалізації (керування, кореляція).

Отже, СДС на матеріалі історії мови доречно аналізувати, перш за все, у формально-граматичному плані (з позицій синтаксичних зв'язків у межах сполуки, а також формальних засобів їх вираження) з частковим залученням семантико-синтаксичного аспекту, зокрема щодо семантичної структури СДС, адже лексична семантика (аналіз кожного компонента словосполучення окремо, як окремого слова – службове / самостійне) поєднується з семантикою синтаксичною (два, три і більше слів об'єднані в одну конструкцію). Важливо зазначити, що комунікативний аспект при дослідженні СДС не залучаємо, оскільки вважаємо аналізовані сполуки некомунікативними синтаксичними одиницями, не включеними в речення, хоча таке включення є теж можливим; таким чином, комунікативну функцію словосполучення може виконувати лише у складі речення.

Окрім окреслених у статті проблем дослідження СДС, заслуговують на окрему увагу й синтаксичні функції цих сполук, які в реченні виступають у ролі або простого дієслівного присудка, або підмета і присудка. Основна частина СДС є

синтаксично неподільними і виконують роль одного члена речення; "...незалежно від того, чи є СДС синтаксично нечленованими чи синтаксично членованими, вони становлять єдину односкладну синтагму, тобто інтонаційно-змістову єдність, яка відповідає окремому змістовому комплексу у змісті речення. Односкладна синтагма виражає єдине складне поняття як цілісний компонент думки"⁵⁶. П.А. Лекант зазначає, що "аналітичний характер розглядуваних зворотів і абстрактне, напівслужбове значення дієслівного компонента дозволяють синтаксично членувати їх, використавши іменний компонент як підмет, а дієслівний як присудок..."⁵⁷. На думку Н. Бойченко, функціонування СДС у реченні свідчить про використання аналітичних одиниць як своєрідної форми вираження предикативної ознаки, адже граматичне значення сполук – членів речення визначається відповідними показниками дієслівних компонентів, зокрема СДС здатні реалізуватися в особовій, інфінітивній і дієприслівниковій формах, а також у дієслівних формах на -но, -то та у вигляді віддієслівного іменника⁵⁸.

Оскільки СДС є проміжною одиницею між вільним словосполученням і фразеологізмом, між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями мови, у нашому дослідженні надаємо перевагу лексико-семантичному аспекту над синтаксичним, останній залучаємо для кращого розуміння синтаксичної структури цих сполук.

Отже, вважаємо доцільним аналізувати СДС у ділових пам'ятках к. XVI – XVII ст. за такою схемою:

СДС → значення СДС → фіксація сполуки словниками досліджуваного періоду чи її відсутність → уживання в сучасній мові в такому чи зміненому вигляді → сполука у контексті → однослівний відповідник до СДС (якщо є, то подати ще до нього контекст) → варіанти СДС (лексичні і граматичні) → синонімічна / антонімічна сполука до СДС → структурна модель сполуки → уживання СДС з поширювачами чи без → порядок розташування компонентів СДС → тип синтаксичного зв'язку у СДС → валентнісний потенціал дієслівного компонента СДС → функція СДС у реченні.

Проілюструємо розроблений нами зразок аналізу досліджуваних сполук на прикладі СДС *грабежъ чинити*, яка засвідчена у різних ділових пам'ятках к. XVI – XVII ст.:

грабежъ чинити → 'грабувати' → фіксація у словнику *грабежъ чинити* – 'грабити, красти' (СлУМ 7, 68) → у сучасній мові не вживається → ...*грабежъ* бе(з)правъны(и) выше(и) в протѣ(с)тащыи менованы(и) учинили (АЖГУ, 192); безъпра(в)ѣ и *грабе(ж)* вчинити каза(л) (АЖ а, 125); ...таки(и) наезъдъ, кгвалтъ и *грабежи* по(д)даны(м) протѣ(с)тѣючи(м) чинили (АЖГУ, 180) → однослівний відповідник – *пограбити*: ... кру(п) и соли побрала и *пограби(ли)* на три(д)цать ко(п) гроше(и) лито(в)ски(х) (АЖ а, 39) → Лексичні і граматичні варіанти СДС: *грабежо(в)* починили (АЖ а, 84; ДМВН, 32); *грабе(ж)* почини(в)ши (ДМВН, 43); *грабежъ* учинили (АЖГУ, 192); *грабе(ж)* вчинити (АЖ а, 125); *грабежи* чини(л) (АЖ а, 109); *грабежи* чини(л)и (АЖГУ, 180). Також наявні граматичні та лексичні варіанти дієслівних еквівалентів: *пограбити* (АЖ а, 34, 94); *пограби(л)* (АЖ а, 38, 64, 97, 98, 98); *пограбилъ* (АЖГУ, 50, 51); *пограбы(л)* (ЛРК, 45); *пограбила* (АЖ а, 46); *пограбили* (АЖ а, 39, 40, 63, 103; АЖ б, 36; АЖГУ, 44, 47; ДМВН, 40, 85); *пограблено* (АЖ а, 90, 98); *пограбивъши* (АЖ а, 67, 86); *пограби(в)ши* (АЖ а, 103; АЖ б, 30, 36); *пограбле(н)я* (АЖ а, 86); *зграбилъ* (ЛРК, 87); *заграби(в)ши* (АЖГУ, 48); *грабили* (ДМВН, 32) → Синонімічні СДС: *грабежи* подела(л) (АЖГУ, 48); ... шкоды и *грабежи*... бы(ти) мене(чи) (АЖ а, 90); *крадеж* справоваль (ЛРК, 32-2р.); *вкраде(н) е(ст)* (ЛРК, 154); *краде(ж)ни(м)* спосо(б)ом) ѡбняла вночѣ (ЛРК, 162). Для однослівного відповідника *пограбити* також властива синонімія (зафіксовано лексичні і граматичні варіанти): *красти* (ЛРК, 80); *крадено* (ЛРК, 166); *крадучи* (ЛРК, 42, 60); *вкрала* (ЛРК, 26, 33-5р., 151); *вкрасти* (ЛРК, 62); *вкра(в)ши* (ЛРК, 24, 40, 41, 45, 48, 54, 56, 60-3р., 61, 62, 63, 80-2р.); *вкрадиши* (АЖ а, 50); *вк(р)аденъ* (ЛРК, 68); *вкрадено* (ЛРК, 41, 47); *вкраде(н)но* (ЛРК, 76); *вкрадена* (ЛРК, 35); *вкра(л)* (ЛРК, 21, 107, 110, 131); *зкра(л)* (ЛРК, 130); *скра(л)* (ЛРК, 130); *накравъши* (ЛРК, 140); *покра(л)* (АЖ а, 56; ЛРК, 38, 51, 53, 55, 123, 167); *покрърали* (ЛРК, 141); *по(к)ра(в)ши* (ЛРК, 73); *покраде(н)ю* (ЛРК, 21, 22); *покрадено*

(ЛРК, 36, 160); *покраде(н)ε* (ЛРК, 79, 179); *укравь* (ЛРК, 91, 92, 93, 134-2р.); *украли* (АЖГУ, 110); *украдено* (ЛРК, 118); *украдени* (ЛРК, 37) → N₄ + V → більшість СДС ужито авторами з поширювачами: ... и *и(н)шихъ грабежо(в) немало починили* (АЖ а, 84); *тымъ боемъ се не коньтеньтуючи грабежъ бє(з)правъны(и) вьше(и) v протє(с)тацы(и) менованы(и) учинили* (АЖГУ, 192) → порядок розташування – дискантний, постпозиція дієслівного компонента щодо іменникового (лівобічна валентність) → синтаксичний зв'язок – керування: дієслівний компонент вимагає іменника у 3н. в. без прийменника → дієслівний компонент характеризується одно-, дво- та тривалентністю: *Которы(х) то грабежо(в) та(к) мно(г)[о] починили* (ДМВН, 32); *шкоды и грабежи... подела(л)* (АЖГУ, 48); ...для чого бы таки(и) *наезъдъ, квалътъ и грабежи* по(д)даны(м) протє(с)тѹючи(м) *чинили* (АЖГУ, 180) → функція простого дієслівного присудка (дієслівний компонент може виражатися, як видно з граматичних варіантів, наведених вище, особовою, інфінітивною, дієприслівниковою формами, а також формами на -но, -то, та як віддієслівні іменники.

Застосування розглянутих принципів аналізу СДС видається нам плідним для дослідження цих одиниць і на різних синхронних зрізах, і в діахронії, що доповнить наші уявлення про місце стійких дієслівних сполук у системі української літературної мови.

¹Капась-Романюк М.М. Синхронний і діахронний аспекти дослідження стійких дієслівних сполук / М.М. Капась-Романюк // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: [зб. наукових праць]. – Вип. 19. – К. : Київський університет, 2009. – С. 225-336; ²Адінцева Ю. Типологія дієслівного компонента в описовому дієслівно-іменному предикаті / Ю. Адінцова // Лінгвістичні студії: [зб. наук. праць / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 216-220; Бойченко Н.О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Бойченко Наталія Олександрівна – К., 2001. – 239 с.; Гашева Л.П. Влияние семантического фактора на порядок следования компонентов во фразеологических единицах / Л.П. Гашева // Фразеология: [сборник]. – Вип. 1. – Челябинск: Челябинский государственный педагогический

институт, 1973. – С. 32-38; Горбачук Д.В. Структурносемантические типы устойчивых сполучень слів в офіційно-ділових текстах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "українська мова" / Д.В. Горбачук. – К., 1997. – 17 с.; Гошилик В.Б. Семантико-синтаксична структура речень із предикатними стійкими дієслівно-іменними сполуками в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "українська мова" / В.Б. Гошилик. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.; Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Кузьменкова Валентина Алексеевна. – М., 2000. – 202 с.; Лагузова Е.Н. Описательный глагольно-именный оборот как единица номинации: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Лагузова Евгения Николаевна. – М., 2003. – 370 с.; Ларина Т.В. Устойчивые глагольно-именные словосочетания, выражающие фазовые значения: автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "русский язык как иностр." / Т.В. Ларина. – М., 1990. – 16 с.; Лекант П.А. Развитие форм сказуемого / П.А. Лекант // Мысли о современном русском языке: [сборник статей / Под ред. акад. В.В. Виноградова]. – М. : Просвещение, 1969. – С. 140-154; Мордвилко А.П. Очерки по русской фразеологии (именные и глагольные фразеологические обороты) / А.П. Мордвилко. – М. : Просвещение, 1964. – 132 с.; Николенко Л.В. К вопросу о взаимосвязи синтагматических и семантических факторов в составе глагольно-именных фразеологических единиц описательного типа / Л.В. Николенко // Вопросы семантики фразеологических единиц: на материале рус. языка. [тезисы докл. и сообщ.]. – Новгород : М-во просвещения РСФСР. Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. – 1971. – Ч. 1. – С. 200-204; Похмельных В.В. Глагольно-именные перифрастические обороты современного русского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Похмельных Валентина Васильевна. – М., 1985. – 273 с.; Прокопович Н.Н. Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи / Н.Н. Прокопович // Мысли о современном русском языке: [сб. статей]. – М. : Просвещение, 1969. – С. 47-57; Тихонов А.Н. О грамматических формах, вариантах и дериватах фразеологических оборотов / А.Н. Тихонов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. [доклады конференции / ред. Р.Н. Попов]. – Вологда : Сев.-Зап. кн. изд., 1967. – С. 220-231; Шубина Л.В. Синтаксическая сочетаемость перифрастического оборота (Модель: глагол + имя существительное в вин. пад.) / Л.В. Шубина // Вопросы семантики фразеологических единиц. На

материале русского языка: [тезисы докл. и сообщ.] – Ч. 1. – Новгород, 1971. – С. 262-264; Шумейко Н.Е. Структурно-семантическая характеристика глагольно-именных сочетаний, соотносительных с двувидовыми глаголами в русском языке: автореф. дис. на соиск. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 "русский язык" / Н.Е. Шумейко. – К., 1989. – 15 с.; ³Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер; [пер. с франц. И.М. Богуславского и др.; Общ. ред. и авт. вступ. ст. В.Г. Гак.]. – М.: Прогресс, 1988. – С. 53; ⁴Гашева Л.П. Указ. раб. – С. 33; ⁵Бойченко Н.О. Знач. праця. – С. 43; ⁶Жуков В.П. О семантической целостности фразеологизма / В.П. Жуков // Вопросы семантики фразеологических единиц (на материале русского языка). – Ч. 1. – Новгород, 1971. – С. 28; ⁷Бойченко Н.О. Знач. праця. – С. 80; ⁸Прокопович Н.Н. Указ. раб. – С. 48-49; ⁹Ларина Т.В. Указ. раб. – С. 3; Лекант П.А. Указ. раб. – С. 151; Молотков А.И. Словосочетание и фразеологизм / А.И. Молотков // Проблемы устойчивости и вариантыности фразеологических единиц: [материалы межвузовского симпозиума (1968)]. – Вып. 2. – Тула, 1972. – С. 83-98; Мордвилко А.П. Указ. раб. – С. 69; Прокопович Н.Н. Указ. раб. – С. 49; Шубина Л.В. Указ. раб. – С. 262; ¹⁰Лекант П.А. Указ. раб. – С. 151; ¹¹Адинцова Ю. Знач. праця. – С. 219; ¹²Шумейко Н.Е. Указ. раб. – С. 5-6; ¹³Бойченко Н.О. Знач. праця. – С. 83; ¹⁴Там само. – С. 185; ¹⁵Шубина Л.В. Указ. раб. – С. 262; ¹⁶Бойченко Н.О. Знач. праця. – С. 44; ¹⁷Там само. – С. 40-41; ¹⁸Мордвилко А.П. Указ. раб. – С. 114; ¹⁹Молотков А.И. Указ. раб. – С. 54; ²⁰Мордвилко А.П. Указ. раб. – С. 96; ²¹Копыленко М.М. Очерки по общей фразеологии: (Фразеосочетания в системе языка) / М.М. Копыленко, З.Д. Попова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – С. 88; ²²Николенко Л.В. Указ. раб. – С. 201-202; ²³Бойченко Н.О. Знач. праця. – С. 185-186; ²⁴Там само. – С. 35-36; ²⁵Там само. – С. 34; ²⁶Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций / В.Г. Гак // Языковая номинация (Общие вопросы) / [отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева]. – М.: Наука, 1977. – С. 52; ²⁷Тихонов А.Н. Указ. раб. – С. 227-229; ²⁸Похмельных В.В. Указ. раб. С. 115; ²⁹Там само. – С. 116; ³⁰Там само. – С. 116-117; ³¹Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке / В.Н. Телия. – М.: Наука, 1981. – С. 65; ³²Гак В.Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса / В.Г. Гак // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М., 1965. – С. 130; ³³Там само. – С. 133; ³⁴Там само. – С. 134, 137; ³⁵Там само. – С. 137; ³⁶Там само; ³⁷Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке / Р.М. Гайсина. –

Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1981. – С. 147; ³⁸Там само. – С. 148; ³⁹Бойченко Н.О. Зазнач. праця. – С. 129-132, 169-175; Гошилик В.Б. Зазнач. праця. – С. 7; Карпенко Н.О. Особливості структури описового дієслівно-іменникового словосполучення / Н.О. Карпенко // Лінгвістичні дослідження: [зб. наук. пр.]. – Вип. 23. – Х., 2007. – С. 130; Лекант П.А. Указ. раб. – С. 153-154; Мордвилко А.П. Указ. раб. – С. 90; Николенко Л.В. Указ. раб. – С. 202; Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г.М. Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 136; ⁴⁰Мордвилко А.П. Указ. раб. – С. 90; ⁴¹Лекант П.А. Указ. раб. – С. 153; ⁴²Там само. – С. 154; ⁴³Гашева Л.П. Указ. раб. – С. 33; ⁴⁴Там само. – С. 34; ⁴⁵Меншиков І.І. Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській літературній мові / І.І. Меншиков. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 8; ⁴⁶Удовиченко Г.М. Зазнач. праця. – С. 8; ⁴⁷Там само. – С. 13; ⁴⁸Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: [підручник] / К.Ф. Шульжук. – К.: Вид. дім "Академія", 2004. – С. 31; ⁴⁹Удовиченко Г.М. Зазнач. праця. – С. 17; ⁵⁰Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: [підручник для студентів філологічних факультетів вузів] / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – С. 37-38; ⁵¹Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т.Є. Масицька. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – С. 50; ⁵²Бойченко Н.О. Зазнач. праця. – С. 129; ⁵³Кузьменкова В.А. Указ. раб.; Гошилик В.Б. Зазнач. праця; ⁵⁴Кузьменкова В.Б. Указ. раб. – С. 22; ⁵⁵Гошилик В.Б. Зазнач. праця. – С. 2; ⁵⁶Бойченко Н.О. Зазнач. праця. – С. 122-123; ⁵⁷Лекант П.А. Указ. раб. – С. 153; ⁵⁸Бойченко Н.О. Зазнач. праця. – С. 123.

Список умовних скорочень назв джерел

- АЖ а – Актова книга Житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588) / [підгот. М.К. Бойчук]. – К. : Наук. думка, 1965. – 191 с.
- АЖ б – Актова книга Житомирського городського уряду 1611 року / [підгот. до вид. А.М. Магвієнко, В.М. Мойсієнко]. – Житомир, 2002. – 390 с.
- АЖГУ – Акти Житомирського городського уряду: 1590 р., 1635 р. / [підгот. до вид. В.М. Мойсієнко]. – Житомир, 2004. – 250 с.
- ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / [упоряд. В.Б.Задорожний,

А.М.Матвієнко]. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с.

- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: [зб. актових док; підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1981. – 316 с.
- ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / [підгот. Г.В. Боряк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1991. – 335 с.
- ЛРК – Лохвицька ратушна книга II-ої половини XVII ст.: [зб. актових документів / підгот. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило]. – К. : Наук. думка, 1986. – 218 с.
- СЛУМ 3 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 3. – Львів, 1996. – 252 с.
- СЛУМ 7 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 7. – Львів, 2000. – 256 с.
- СЛУМ 10 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: [у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 10. – Львів, 2003. – 256 с.

Діденко Н.М., асист.

ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті розглядаються дієслівні форми третьої особи однини та множини теперішнього і простого майбутнього часу на матеріалі різножанрових пам'яток першої половини XVII ст.

Ключові слова: дієслово, час, третя особа однини та множини, варіант, афікс.

The article covers verbal forms of a third person singular and plural present and simple future tense using the material of famous multi-genre historical evidences of the first half of XVII century.